

MARIA CIESIELSKA

Losy urologów pochodzenia żydowskiego na ziemiach polskich (Warszawa i Lwów) na tle prześladowań ludności żydowskiej w okresie okupacji hitlerowskiej i sowieckiej (1939–1945)

The fate of Jewish Urologists in Poland (Warsaw and Lviv) in the background of the persecution of the Jewish population during the Nazi and Soviet occupation (1939–1945)

Sekcja historyczna Okręgowej Izby Lekarskiej w Warszawie

Streszczenie

Polscy lekarze ginęli od pierwszych dni września 1939 roku biorąc udział w walkach z Wehrmachtem jako zawodowi oficerowie oraz jako lekarze cywilni. W kampanii polskiej 1939 roku zginęło około 66 000 polskich żołnierzy i oficerów. Wielu z nich dostało się do niewoli sowieckiej i zostało rozstrzelanych w Katyniu, Charkowie czy Miednoje. Wśród nich znaczną część stanowili lekarze pochodzenia żydowskiego. W 1940 roku niemieckie władze okupacyjne rozpoczęły na terenach okupowanej Polski tworzenie gett przeznaczonych dla ludności żydowskiej. W obrębie zamkniętych dzielnic znaleźli się także żydowscy lekarze. Szacuje się, iż w murach największego getta – getta warszawskiego – znalazło się od 750 do 1000 lekarzy Żydów. Większość kontynuowała pracę na terenie getta. Warunki panujące w żydowskich szpitalach i przychodniach pogarszały się dramatycznie z tygodnia na tydzień z powodu olbrzymich niedoborów środków leczniczych i żywności. Niestety, z biegiem czasu leczenie ograniczyło się do podstawowych czynności pielęgnacyjnych, a szpitale i poradnie stopniowo zamykano. Mimo wszystkich trudności lekarze Żydzi pracowali z prawdziwym poświęceniem, nauczali na tajnych kursach medycyny, a nawet prowadzili badania nad przewlekłym głodem, które nazwano wówczas „chorobą głodową”. Zarówno w trakcie masowych akcji deportacyjnych, jak i w późniejszym

Summary:

Polish physicians died from the earliest days of September 1939, taking part in battles with the Wehrmacht as professional officers as well as civilian doctors. In the Polish Campaign 1939 about 66 000 Polish soldiers and officers were killed. Many of them got captured by the Soviets and were executed in Katyń, Kharkov and Miednoje. There was a large part of Jewish physicians among them. In 1940, the Nazi authorities decided to establish a “Jewish residential districts” and forced all Jewish inhabitants to move there. When the Warsaw ghetto was sealed, there were between 750 and 1000 physicians among its Jewish population. Most of the physicians continued to practice their profession in the ghetto. Unfortunately the conditions of hospital care and outpatient treatment in the ghetto deteriorated virtually from week to week due to dramatic shortage of medical supplies and food. Over time, the scope of medical services offered became limited to basic nursing tasks, and the number of hospitals and clinics dwindled dramatically. In this truly desperate situation, the ghetto doctors worked with fortitude, training medical students and even pursuing research on the effects of persistent starvation (which they termed “hunger disease”). During the mass deportations and in the period following them, some doctors managed to escape “to

okresie, niektórzy żydowscy lekarze zbiegli z getta i ukryli się po „stronie aryjskiej”. Niejednokrotnie było to możliwe dzięki pomocy przedwojennych przyjaciół. Pozostali zginęli w gettach i obozach zagłady. Podobny los spotkał lekarzy z getta lwowskiego oraz wszystkich gett tworzonych na zajmowanych przez Niemców ziemiach. Literatura wspomnieniowa oraz powojenne relacje ocalałych pozwalają dziś na odtworzenie historii grupy zawodowej lekarzy urologów jako uniwersalnego przykładu losu ludności żydowskiej w Polsce podczas II wojny światowej.

Słowa kluczowe: urolodzy, lekarze Żydzi, II wojna światowa, Katyń, getto warszawskie, getto lwowskie, obóz zagłady.

the Aryan side” and went into hiding thanks to the help of Polish doctors (usually former colleagues from the pre-war days.) The others, almost all of them, perished in the ghettos and concentration camps. A similar fate befell the doctors of the Lviv ghetto and all the other ghettos created by the Germans in occupied Poland. Literature of memoirs and post-war survivors relationships allow to create the history of a small professional group of urologists as a universal example of the fate of the Polish Jews during World War II.

Keywords: Urologists, Jewish physicians, World War II, Katyń, Warsaw ghetto, Lviv ghetto, extermination camp.

W dniu 1 września 1939 roku armia niemiecka wraz z armią słowacką rozpoczęła II wojnę światową. Uderzenie armii niemieckiej dokonało się prawie na całej długości polsko-niemieckiej granicy, oprócz kierunku zachodniego od strony południowej i północnej. Wojna obronna w Polsce stanowiła ważny element opóźniający pochód niemieckiej armii, wyczerpujący w istotny sposób jej siły i ograniczający rozmach ofensywy. Po zakończeniu działań w Polsce siłom lądowym i powietrznym III Rzeszy zostało amunicji na 2 tygodnie dalszych działań[1]. Fakt ten był z powodów politycznych wielokrotnie kwestionowany, zwłaszcza w okresie, gdy milczano na temat zawartego 23 sierpnia 1939 roku paktu Ribbentrop–Mołotow. Formalnie był on dwustronną umową o nieagresji zawartą pomiędzy III Rzeszą Niemiecką i Związkiem Socjalistycznych Republik Radzieckich (ZSRR), faktycznie zaś sankcjonował rozbiór terytoriów takich państw, jak: Polska, Litwa, Łotwa, Estonia, Finlandia i Rumunia pomiędzy sygnatariuszy paktu. 17 września 1939 roku Armia Czerwona wkroczyła na wschodnie tereny Polski, a polskie terytorium zostało podzielone, wbrew prawu międzynarodowemu, między Niemcy i ZSRR. W dołączonym do paktu tajnym protokole ZSRR przekazał III Rzeszy „prowincję Lublin” i część „prowincji Warszawa”, w zamian Niemcy wyrazili zgodę na włączenie w strefę wpływów ZSRR niepodległej jeszcze Litwy.

W kampanii polskiej trwającej od 1 września do 6 października 1939 roku, w walkach z Wehrmachtem zginęło około 66 tysięcy polskich żołnierzy i oficerów, 134 tysiące zostało rannych, a około 420 tysięcy dostało się do niewoli niemieckiej[2]. Części żołnierzy i oficerów udało się zbiec do Rumuni i przedostać do Francji,

gdzie już we wrześniu spośród Polaków przebywających we Francji, Belgii, Holandii i Wielkiej Brytanii zaczęto tworzyć pierwsze polskie oddziały, wówczas pod nazwą Armia Polska we Francji. Polscy żołnierze wzięli udział w drugiej fazie kampanii francuskiej 1940 roku. Jednym z nich był dr Józef Stefan Szper, chirurg specjalizujący się w urologii, lekarz żydowskiego Szpitala Starozakonnych na Czystem w Warszawie. Dr Szper przedostał się przez Rumunię, Jugosławię i Włochy do Francji. Tam pełnił funkcję lekarza-komendanta pociągu lazaretowego, a po przełamaniu przez Niemców frontu nad Sommą i Aisne razem z rannymi trafił do obozu szkoleniowego w Crawford Castle, w Szkocji.

Na zajętych przez ZSRR Kresach Wschodnich Armia Czerwona dopuściła się wielu zbrodni wojennych i mordów na ludności cywilnej. W latach 1940–1941 na Syberię, daleką Północ i do Azji Środkowej wywieziono setki tysięcy osób, a drugie tyle poddano nieludzkim represjom. W walkach z Armią Czerwoną zginęło lub zostało rannych kilkanaście tysięcy żołnierzy polskich, a do niewoli radzieckiej dostało się ok. 250 tysięcy jeńców z Polski. Radziecka policja polityczna NKWD rozstrzelała w Katyniu, Charkowie i Miednoje ponad 25 tysięcy jeńców wojennych, w tym ponad 400 lekarzy-oficerów pochodzenia żydowskiego[3]. Na tzw. liście katyńskiej znajduje się m.in. nazwisko dr Szymona Lewinsona, lekarza urologa Szpitala Starozakonnych na Czystem w Warszawie. Dr Lewinson został zmobilizowany we wrześniu 1939 roku z przydziałem do kadry zapasowej I Szpitala Okręgowego. Opuścił Warszawę na apel prezydenta Umiastowskiego, wygłoszony w nocy z 6 na 7 września 1939 w Polskim Radio. Pułkownik Roman Umiastowski, szef propagandy Naczel-

nego Dowództwa Wojska Polskiego, wzywał mężczyzn zdolnych do walki, do opuszczenia stolicy w celu utworzenia nowej linii obrony na wschód od Wisły. Dr Lewinson dostał się do niewoli sowieckiej i był więziony w obozie jenieckim w Kozielsku. Pomiędzy 3 kwietnia a 12 maja 1940 roku został zamordowany przez radziecką policję polityczną NKWD strzałem w tył głowy w lesie katyńskim.

Zajęcie wschodnich i centralnych terenów Polski umożliwiły przywódcy III Rzeszy – Adolfowi Hitlerowi realizację planu powiększenia tzw. „przestrzeni życiowej” (Lebensraum). Zachodni obszar okupowanego terenu Polski przyłączono do Rzeszy, a część centralną, pod nazwą Generalne Gubernatorstwo oddano pod zarząd Hansa Franka. Głównym celem ekspansji Niemiec hitlerowskich była ekonomiczna eksploatacja podbitych terenów oraz zamieszkującej je ludności. Na najbardziej żyznych obszarach Generalnego Gubernatorstwa planowano ponadto utworzyć „wyspę” osiedla niemieckie. Ludność polska, zamieszkująca te tereny, miała zostać wysiedlona lub poddana zbiegom sterylizacyjnym. Tereny polskie wcielone do Rzeszy należało „oczyścić” z Polaków nienadających się do germanizacji oraz z Żydów[4].

Według ustaw rasowych uchwalonych przez niemiecki Reichstag 15 września 1935 roku, w tym ustawy o obywatelstwie Rzeszy, Żydem był każdy, kto miał trzech lub więcej dziadków będących „całkowicie Żydami pod względem rasowym”. Potomek dwojga żydowskich dziadków uznawany był za „mieszkańca pierwszego stopnia”, a jednego dziadka za „mieszkańca drugiego stopnia”. Przynależność wyznaniowa nie była brana pod uwagę. Dodatkowo w okupowanej Polsce Niemcy wprowadzili 24 lipca 1940 roku dekret, według którego za Żyda uważano także „mieszkańców pierwszego stopnia” oraz każdego kto przed 1 września 1939 roku należał do gminy żydowskiej lub miał żydowskiego małżonka. Zastosowanie tego dekretu znalazło odzwierciedlenie w konstrukcji formularza (Fragebogen) wypełnianego od 1940 roku przez każdego lekarza, będącego członkiem Izby Lekarskich. Aby móc praktykować i leczyć aryjskich pacjentów na terenie Generalnego Gubernatorstwa, należało wykazać czysto aryjskie pochodzenie, wypełniając odpowiednie rubryki związane z pochodzeniem i wyznaniem dziadków. Jeżeli lekarza uznano za Żyda, odnotowywano ten fakt na pierwszej stronie kwestionariusza adnotacją Jude (Żyd). Lekarze Żydzi mogli oficjalnie praktykować w instytucjach żydowskich, takich jak szpitale żydowskie, organizacje żydowskie (m.in. Towarzystwo Opieki Zdrowotnej) czy w swoich prywatnych gabinetach lecząc jedynie żydowskich pacjentów. Ograniczyło to

w istotny sposób dostęp do możliwości zarobkowania dużej grupie zasymilowanych lekarzy, którzy od lat pracowali w miejskich szpitalach czy też prowadzili intratne praktyki lekarskie[5].

Nazistowska polityka wobec ludności żydowskiej na terenach okupowanej Polski sprowadzała się do postępującej izolacji, połączonej z rabunkiem dóbr materialnych i wyzyskiem Żydów jako taniej siły roboczej poprzez pracę przymusową. Jednym z pierwszych obowiązków nałożonych już w 1939 roku na wszystkich Żydów, którzy ukończyli 10 rok życia, było noszenie opasek z gwiazdą Dawida. W 1940 roku zabroniono opuszczania miejsc zamieszkania (nie wolno było korzystać z kolei, a z czasem także z innych środków komunikacji) oraz utworzono getta. Przesiedleniom dużych grup ludzi do gett towarzyszyła grabież mienia, którego przesiedleńcy nie byli w stanie ze sobą zabrać. W przypadku praktykujących prywatnie lekarzy, łupem Niemców stawało się wyposażenie gabinetów lekarskich oraz stomatologicznych. Pierwsze getto na terenie okupowanej Polski zostało utworzone 8 października 1939 roku w Piotrkowie Trybunalskim. Największym, a tym samym skupiającym największą liczbę lekarzy, było utworzone jesienią 1940 roku getto warszawskie[6].

Lwów

Przed wybuchem II wojny światowej we Lwowie działał Szpital Żydowski ufundowany przez Maurycego Lazara (zwany dawniej także Szpitalem Izraelskim). Mieścił się przy ul. Jakuba Rapaporta 8. Ordynatorem oddziału chirurgicznego był dr Salomon Stanisław Ruff, uczeń prof. Ludwika Rydygiera. Niewielki pododdział urologii prowadził dr Samuel Oberländer. Drugim szpitalem prowadzącym oddział urologii był Szpital Okręgowy nr VI Ubezpieczalni Społecznej przy ul. Kurkowej 31. Ordynatorem oddziału chirurgicznego był prof. Adam Gruca. „Łóżka urologiczne” prowadził od 1935 roku dr Franciszek Józef Mehrer. Liczba łóżek pododdziału urologicznego nie była stała, wahała się od dziesięciu do kilkunastu. U doktora Mehrera pracował dr Bernard Rapaport i dr Pyptiuk. Do wybuchu wojny dr Mehrer prowadził największą prywatną lecznicę urologiczną we Lwowie oraz wykonywał prywatnie wiele operacji w Szpitalu Czerwonego Krzyża i w sanatoriach Salus i Vita. Po zajęciu Lwowa przez Związek Radziecki we wrześniu 1939 roku, dr Mehrer został mianowany przez władze okupacyjne ordynatorem oddziału urologicznego w Państwowym Szpitalu Powszechnym. Po wkroczeniu Niemców do Lwowa w 1941 roku, dr Mehrer ukrywał się pod fałszywym nazwiskiem Ignacy Stanisław Cywiński. W 1942 roku przeprowadził się

wraz z żoną do Warszawy i tam zginął, prawdopodobnie podczas powstania warszawskiego[7].

Po zajęciu wschodnich terenów Polski przez Związek Radziecki we wrześniu 1939 roku, władze okupacyjne utworzyły własne struktury administracyjne. Uniwersytet im. Jana Kazimierza we Lwowie zmienił patrona na Iwana Franko, a językiem nauczania stał się rosyjski. Wydział Medyczny zlikwidowano w 1940 roku, tworząc Instytut Medyczny działający poza strukturami uniwersyteckimi. Lekarze, o ile nie zostali uwięzieni przez NKWD, mogli nadal pracować w swoim zawodzie. We Lwowie znalazło schronienie wielu uciekinierów z Generalnego Gubernatorstwa, w tym Żydów upatrujących możliwość przetrwania wojny na wschodzie. Jednym z nich był absolwent uniwersytetu w Bazylei dr Dawid Szenkier. Od 1910 roku pełnił obowiązki asystenta w klinice profesora Jamesa Izraela w Berlinie, a w latach 1912–1914 pracował w Moskwie w klinice profesora Hercena. Po wybuchu I wojny światowej został powołany do armii rosyjskiej. W trakcie służby wojskowej uczęszczał do kliniki chirurgicznej profesora Mirotworcewa w Saratowie, gdzie w tym czasie wykonywano już skomplikowane operacje urologiczne. W 1918 roku powrócił do Warszawy. W stopniu kapitana WP brał udział w wojnie bolszewickiej (1920–1921). Od 1921 roku pracował w Szpitalu Starozakonnych na Czystem w Warszawie, prowadząc „łóżka urologiczne” na oddziale chirurgicznym, kierowanym przez dr Orko Sołowiejczyka, a także otworzył prywatną klinikę urologiczną w Warszawie. W październiku 1939 roku w znalazł się we Lwowie. W tym czasie Wojskowy Szpital Okręgowy przy ul. Łyczakowskiej 26 został przekształcony w Wojskowy Szpital Armii Czerwonej, w związku z czym musieli go opuścić wszyscy polscy pacjenci. Ordynatorem oddziału urologicznego w tym szpitalu został mianowany dr Dawid Szenkier. Po zajęciu Lwowa przez Niemców dr Szenkier zmienił tożsamość, dzięki dostarczonemu mu przez polską organizację podziemną dokumentom, przybierając nazwisko i imię Tadeusz Mazurek, które zachował również po wojnie[8].

Wraz z wycofywaniem się Armii Radzieckiej ze Lwowa latem 1941 roku, wielu Żydów, w tym lekarzy, opuściło miasto przenosząc się na wschód. Niemcy wkroczyli do miasta w nocy z 30 czerwca na 1 lipca 1941 roku. Okupacja niemiecka przyniosła zdwojoną falę prześladowań w postaci masowych akcji eksterminacyjnych wykonywanych przez Oddziały Specjalne SS (Einsatzgruppen) oraz przymusowego osiedlania Żydów w gettach i ich późniejszą zagładę w utworzonych specjalnie w tym celu obozach śmierci podczas „Akcji Reinhard”. W jednej z masowych egzekucji zo-

stał rozstrzelany przedwojenny ordynator oddziału chirurgii Szpitala Starozakonnych w Warszawie dr Dawid Kohan, który po wybuchu wojny wyjechał na wschód, gdzie żył i pracował jako lekarz w miejscowości Równe Wołyńskie. Wraz z żoną Zofią został zabrany w dniu 20 lipca 1943 roku ze szpitala w Równem i rozstrzelany w masowej egzekucji koło dworca kolejowego.

Pierwsze pogromy ludności żydowskiej we Lwowie miały miejsce w dniach 25–28 lipca 1941 roku. Ze względu na udział w nich, oprócz Niemców, także ludności ukraińskiej zyskały nazwę Dni Petlury. Śmierć poniosło wówczas ok. 2 tys. Żydów. Jesienią 1941 roku, gubernator galicyjski Karl Lasch wydał decyzję o utworzeniu getta w północnej części Lwowa – w dzielnicy Zniesienie. Do 15 grudnia 1941 roku w jego granicach zgromadzono 136 tys. osób narodowości żydowskiej. Szpital Żydowski przy ulicy Rapaporta został zniszczony, a szpital utworzony w getcie nie posiadał już pododdziału urologii. Lekarze w nim pracujący zajmowali się głównie chorymi na tyfus i umierającymi z głodu.

Już w pierwszym roku władze niemieckie zorganizowały kilka tzw. „akcji specjalnych”, mających na celu zmniejszenie liczby mieszkańców getta. Żydzi lwowscy zginęli w większości w komorach gazowych obozu zagłady w Bełżcu. Ostateczna akcja likwidacyjna miała miejsce w czerwcu 1943 roku, kiedy to pozostałych przy życiu Żydów wywieziono do obozów koncentracyjnych na terenie Generalnego Gubernatorstwa. Doszło wówczas do trwającego dwa tygodnie zbrojnego oporu pozostałej przy życiu ludności żydowskiej. Po zakończeniu akcji Lwów został ogłoszony miastem wolnym od Żydów (Judenfrei, Judenrein)[10].

Warszawa

W drugiej połowie lat 30. XX wieku Szpital Starozakonnych na Czystem był największym ośrodkiem leczenia zamkniętego w Warszawie. W oddziałach chirurgicznych, prowadzonych przez znanych i cenionych chirurgów warszawskich, dokonywano operacji z zakresu chirurgii ogólnej, urologii i ortopedii. Wzorem innych szpitali w Polsce, także tu tworzone były „łóżka urologiczne” będące w istocie wyodrębnionym pododdziałem urologii. Najwięcej operacji urologicznych wykonywano na oddziale prowadzonym przez dr. Dawida Kohana, będącego także asystentem w Klinice Chirurgii Wydziału Lekarskiego Uniwersytetu im. Józefa Piłsudskiego w Warszawie. Na jego oddziale urologią zajmowali się: dr Glasman, dr Busel i dr Rakowczyk. Równoległe do oddziałów chirurgicznych leczeniem chorych wenerycznie zajmowali się lekarze dermatolodzy. Oddział chorób skórnych i wenerycznych Szpitala Żydowskiego prowadził dr Stanisław Markusfeld[11].

Oprócz szpitalnych pododdziałów urologicznych istniały w przedwojennej Warszawie dwie duże prywatne kliniki urologiczne. Pierwszą z nich, przy ulicy Tłomackie 4, założył i prowadził dr Aleksander Fryszman, który uczył się urologii w Paryżu. Był on uznanym autorytetem i autorem prac badawczych z zakresu urologii. Pełnił też funkcję biegłego Izby Lekarskiej w dziedzinie urologii. Asystentami w jego lecznicy byli: dr Szymon Lewinson, dr Jerzy Fryszman i dr Bogumił Endelman. Drugą dużą prywatną lecznicę urologiczną prowadził, przy ulicy Zgoda dr Dawid Szenkier.

Wobec narastającej fali prześladowań Żydów w III Rzeszy, w 1933 roku lekarze Szpitala Żydowskiego ogłosili oficjalny protest. Dyrektor szpitala, Antoni Goldman, podał do prasy lekarskiej, że ordynatorzy i wszyscy pozostali lekarze szpitala zaprzestali stosowania środków farmaceutycznych produkcji niemieckiej, a także zaniechali kupna i prenumeraty książek i czasopism medycznych wydawanych w Rzeszy. W 1937 roku niektóre polskie uniwersytety przyjęły limit 10 procent studentów żydowskich (numerus clausus), ograniczając tym samym dostęp do nauki Żydom. Oficjalnym powodem takiej polityki była chęć wyrównania szans młodzieży polskiej. Spowodowało to liczne wyjazdy zagraniczne młodzieży żydowskiej szukającej w Europie uniwersytetów, które nie stosowały tego dyskryminującego przepisu[12].

Wybuch wojny i oblężenie Warszawy spowodowały ogromne zniszczenie miasta. Uszkodzone zostały, pomimo oznaczeń czerwonym krzyżem, także budynki szpitalne. Poważnemu uszkodzeniu uległ pawilon chirurgiczny Szpitala Żydowskiego, razem ze znajdującymi się w nim salami operacyjnymi oraz inne pawilony i kuchnia szpitalna. Sytuacja była tym bardziej trudna, że większość personelu medycznego została powołana do wojska. Wkrótce też Niemcy nakazali oddanie szpitala pod zarząd Gminy Żydowskiej i przeznaczenie go wyłącznie dla Żydów. W związku z tym usunięto z niego wszystkich, którzy nie byli Żydami, natomiast personel i dorosłych chorych narodowości żydowskiej, znajdujących się w innych warszawskich szpitalach przeniesiono na Czyste[13].

Jesienią 1940 roku władze okupacyjne podjęły decyzję o utworzeniu żydowskiej dzielnicy mieszkaniowej. W chwili zamknięcia jej bram, 16 listopada 1940 roku, znalazło się w jej obrębie około 750 lekarzy[14]. Nadzór nad służbą zdrowia w getcie powierzono Radzie Żydowskiej (Judenrat), w której strukturach działał Wydział Zdrowia. Przewodniczącym tego wydziału był dr Izrael Milejkowski pełniący jednocześnie funkcję prezesa żydowskiej Izby Lekarskiej. Oprócz Wydziału Zdrowia działały społeczne organizacje świadczące

pomoc medyczną mieszkańcom getta: Towarzystwo Ochrony Zdrowia Ludności Żydowskiej w Polsce (TOZ) i Żydowska Samopomoc Społeczna (ŻSS). Warunki leczenia chorych przebywających w szpitalach oraz zgłaszających się do ambulatoriów pogarszały się z tygodnia na tydzień wobec wszechobecnego niedostatku leków, środków opatrunkowych, narzędzi medycznych oraz głodu. Z czasem leczenie ograniczyło się do podstawowych czynności pielęgnacyjnych wykonywanych w stale kurczącej się bazie placówek medycznych.

W lutym 1941 roku Niemcy zarządziли przeniesienie Szpitala Żydowskiego na teren getta. Nie znaleziono jednak odpowiednio dużego budynku, który pomieściłby cały szpital, toteż został on podzielony na oddziały i rozmieszczony w różnych punktach getta. Oddział chirurgiczny ulokowano przy ulicy Leszno 1. Liczył początkowo 300 łóżek. Pododdziały prowadzili dr Aleksander Wertheim, dr Dawid Amsterdamski i dr Ignacy Borkowski. Obsadę lekarską stanowili w większości młodzi lekarze oraz studenci medycyny. Oddziały były stale przepełnione, brakowało wszystkiego łącznie z żywnością. W okresie epidemii tyfusu zapełniały się dodatkowo chorymi zakaźnie. Lekarze borykali się z niezliczonymi trudnościami i szykanami tak ze strony urzędników miejskich, jak i władz okupacyjnych. Wielu chorych trafiało do izby przyjęć z powodu postrzałów doznanych podczas prób przekraczania muru getta.

W dniu 22 lipca 1942 roku rozpoczęła się w getcie warszawskim Wielka Akcja Likwidacyjna. W połowie sierpnia 1942 roku specjalny sztab (Vernichtungskommando) powołany do przeprowadzenia „wysiedlenia” i dowodzony przez Hermanna Höfle zdecydował o likwidacji żydowskich szpitali[15]. Jeden z pracujących w oddziale chirurgicznym na Lesznie studentów – Marek Balin – wspominał dzień likwidacji oddziału chirurgicznego następująco: „Było to 15 sierpnia 1942 roku, na oddziale zabiegów szpitala »Czyste« w getcie warszawskim przy ul. Leszno. Nasz szpital, który normalnie mieścił około 200 chorych, liczył obecnie blisko 600 osób i w dodatku miał jeszcze przyjęć chorych z innych oddziałów. (...) Od lipca 1942 roku, co dzień Niemcy wywozili tysiące Żydów na śmierć, a wraz z deportacją nieszczęśliwców stale zmniejszali granice getta, odcinali całe ulice i nawet dzielnice, nie szczędząc również szpitali. Otóż do naszego oddziału nastąpił teraz duży napływ chorych i personelu, którzy zdołali uratować się od ciągłych blokad i bestialskich łapanek. Na nasze nieszczęście Niemcy dowiedzieli się, że u nas gromadzą się Żydzi. Wiedzieli, że większość to ciężko chorzy, niezdolni do pracy, nie mogący chodzić, gdyż oddział nasz przeważnie przyjmował ofiary postrzałów.

Dyrekcji szpitala nakazano, by jak w innych instytucjach, szpital zredukował do minimum chorych – do 150 osób i wysłał większą część ludzi na Wschód »do pracy«. Oczywiście zdrowi, którzy dowiedzieli się o tej redukcji, natychmiast rozbiegli się lub pochwali. Ale co robić z chorymi? Jakże dyrekcja mogła dobrowolnie wydać ich na śmierć? Jak przeprowadzić selekcję i świadomie od razu skazać, a drugich ochronić na chwilę? Jakim kryterium należy się kierować? W szpitalu zapanowała przytłaczająca niemoc. Wszyscy zdawali sobie sprawę ze straszliwego tragizmu sytuacji. Żydzi sami muszą wydać swych braci na śmierć! Wydać ludzi niedołężnych, ułomnych, lub takich, którym najmniejszy ruch sprawiał niesamowity ból. Nie tylko Żydzi – Żydów, ale lekarze – chorych, swoich podopiecznych – chorych, którym starali się przedłużyć życie, zmniejszyć męki, ocalić kończyny i przywrócić zmysły. Chorych – dla których nocami nie sypiali, by w blasku kopających karbidówek dokonywać ciężkich, skomplikowanych, życiodajnych operacji. (...) Wieczorem tego pamiętnego dnia, miał zapaść dla większości chorych wyrok śmierci, wydany przez lekarzy. Zwykle wieczorem odbywał się obchód dyżurującego lekarza i kilku wolontariuszy. Tym razem byli to ordynatorzy: dr Rothaub, dr Borkowski i dr Szenicer z naszego oddziału, pod nieobecność ordynatora Amsterdamskiego, który został wzięty przez Niemców jako zakładnik. Komisja tych znakomych lekarzy miała sądzić. Mieli przed sobą listę z nazwiskami. Obok nazwiska znaczek + oznaczać miał deportację, śmierć, a znak minus pozostanie w szpitalu. Przy każdym łóżku lekarze długo przystawali. Mówili cicho, jakimś nieludzkim, chrapliwym głosem. Dyskutowali po łacinie, by chory niczego się nie domyślił i nie pojął grozy tego niesamowitego konsylium. Ordynatorzy weszli na salę ortopedyczną. Wątle ciała ze sztywnymi kończynami, zawieszonymi na blokach i szynach. Dr Szenicer coraz częściej korzystał ze swej chusteczki do nosa... Unikał nie tylko spojrzeń chorych, ale i kolegów się wstydził. Chodził po salach ze spuszczoną głową, a rąbek twarzy stale zasłaniała chustka. (...) Również i inni lekarze coraz częściej sięgali po swoje chusteczki. W pewnym momencie szef naszego oddziału opuścił salę. Już go nigdy więcej nie widziałem. Komisja swojej pracy nie skończyła. Naza jutrz Niemcy sami dokonali selekcji i zapełnili pięć furgonów chorymi i wywieźli. Ci, którym udało się zostać, też niedługo zabawili w szpitalu na Lesznie, gdyż w dwa dni po tym, opróżniono szpital ostatecznie i pognano nas wszystkich na Umschlagplatz”[16].

Warszawski Umschlagplatz był miejscem, gdzie do składów i magazynów docierały bocznicę kolejowe. W początkowym okresie istnienia getta pełnił on funk-

cję punktu wymiany towarów. Tu dostarczano skromne transporty żywności dla getta i stąd odchodziły wagony pełne zrabowanego żydowskiego mienia. Latem 1942 roku stał się on miejscem, gdzie do bydłych wagonów ładowano wszystkich, niezależnie od płci i wieku i wywożono do obozu zagłady w Treblince. Część budynków przylegających do placu ładunkowego mieściła do lipca 1942 niektóre oddziały szpitala żydowskiego. Zostały one w okresie Wielkiej Akcji Likwidacyjnej opróżnione. Utworzono w nich rodzaj „poczekalni do gazu”, gdzie oczekiwać mieli na swoją kolej ludzie, którzy danego dnia nie zmieścili się do pociągu. Niejednokrotnie budynki były tak przepełnione, że ludzie musieli czekać całą noc na dworze, siedząc na ziemi, pozbawieni wody i jedzenia. Płacz i ból pożegnania świadomych swojego losu ludzi, przeplatał się tam ze strzałami rozjuszonych wartowników oczekujących obfitego okupu za uwolnienie kogokolwiek ze śmiertelnej pułapki. Część młodych mężczyzn kierowano do obozu przejściowego (Durchgangslager) i wywożono do obozów pracy. Niewielkiej liczbie osób udało się zbiec.

Obóz zagłady w Treblince utworzono późną wiosną 1942 roku, w ramach akcji „ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej”. Pierwszy transport dotarł tam z getta warszawskiego najprawdopodobniej 23 lipca 1942 roku. Każdego dnia Wielkiej Akcji na rampę kolejową w Treblince przybywały kolejne pociągi, wiozące ludzi z okupowanej Europy. Z samego getta warszawskiego, według źródeł niemieckich, wywieziono w ciągu 46 dni 253 742 Żydów. Poza nielicznymi wyjątkami zginęli oni wszyscy w komorach gazowych Treblinki. Według źródeł żydowskich ludność getta zmniejszyła się o latem 1942 roku o ponad 300 tysięcy mieszkańców[17].

Wielokrotnie powtarzany przez Niemców schemat „oczyszczania” z Żydów kolejnych ulic czy kamienic polegał na obstawieniu wszystkich wyjść oraz nawoływaniu mieszkańców do opuszczenia domów. Zebranych ludzi prowadzono ustawionych w kolumny na Umschlagplatz. Jednak niektórzy Żydzi ukrywali się w przygotowanych z góry kryjówkach, będących najczęściej rodzajem schowków, wykonanych samodzielnie i w tajemnicy. Osoby, które zostały odnalezione w kryjówkach były zwykle na miejscu rozstrzelane. Zdarzało się, że schronieniem przed wywózką z getta stawały się kanały kanalizacji miejskiej czy wykopane z góry ziemianki. W trakcie i po lipcowej akcji likwidacyjnej wiele osób o tzw. „dobrym – aryjskim – wyglądzie” oraz dysponujących środkami finansowymi przedostało się na tzw. stronę aryjską, ukrywając się na terenie Warszawy bądź też poza jej obrębem. Szacuje się, że w ten sposób opuściło wówczas getto przeszło 8 tysięcy ludzi. Kolejna wielka fala ucieczek nastąpiła

zimą 1943 roku, po zakończeniu styczniowej akcji likwidacyjnej, a przed wybuchem powstania w getcie, w kwietniu 1943 roku. Lekarze opuszczający getto należeli na ogół do tzw. Żydów zasymilowanych, posiadających aryjskich znajomych i przyjaciół. Dzięki tym przedwojennym przyjaźniom było im o wiele łatwiej znaleźć pomoc oraz ukryć się po drugiej stronie muru. Jednak życie po aryjskiej stronie niosło ze sobą wiele zagrożeń, spośród których największym byli tzw. szmalcownicy – ludzie, którzy potrafili śledzić swoje ofiary już od momentu ich wyjścia z getta i szantażować je miesiącami żądając pieniędzy „za milczenie”. Gdy ofiary stawały się niewypłacalne denuncjowali na gestapo zarówno Żydów, jak i ukrywających ich Polaków. Okupowana Polska była jedynym krajem, gdzie za ukrywanie Żydów groziła kara śmierci[18].

Życie po tzw. stronie aryjskiej było o wiele łatwiejsze dla kobiet niż dla mężczyzn, którzy będąc obrzezani nie mogli ukryć swojego pochodzenia. Znany warszawski lekarz urolog dr Stefan Wesołowski, wykonywał operacje mające na celu przywrócenie wyglądu napletka do stanu sprzed zabiegu obrzezania. Lekarze pochodzenia aryjskiego, także ci którzy jako więźniowie w więzieniach i obozach koncentracyjnych mieli weryfikować pochodzenie na podstawie wyglądu prącia, nierzadko ryzykowali życie nie rozpoznając obrzezania, a jedynie „stan po operacji wady wrodzonej”. Czynili tak m.in. lekarze-więźniowie warszawskiego więzienia śledczego gestapo na Pawiaku, dr Felicjan Loth i dr Zygmunt Śliwicki[19].

Pawiak stał się w okresie okupacji niemieckiej miejscem kaźni około 100 tysięcy Polaków. Osadzano tu między innymi podejrzanych o udział w organizacjach podziemnych lub ich wspomaganie, zakładników, osoby pojmane podczas ulicznych łapanek i obław, uciekinierów z obozów jenieckich, szmuglerów i handlarzy. Więźniami Pawiaka byli także Żydzi. Przetrzymano tu między innymi dr. Janusza Korczaka i Emanuela Ringelbluma. Początkowo byli oni traktowani tak jak wszyscy więźniowie. Umieszczano ich w celach ogólnych, nie czyniąc różnicy przy wywózce do obozów koncentracyjnych czy na egzekucje. Od 1942 roku, w wyniku zarządzenia Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy, więźniowie Żydzi przekazani zostali do wyłącznej dyspozycji tzw. referatu żydowskiego w wydziale gestapo. Miało to związek z rozpoczynającym się w tymże roku „ostatecznym rozwiązaniem kwestii żydowskiej”. Szczególnie dużo więźniów Żydów pojawiło się na Pawiaku w lipcu 1942 roku, podczas pierwszej Wielkiej Akcji Likwidacyjnej.

Po stłumieniu 16 maja 1943 roku powstania w getcie, Niemcy rozpoczęły wyłapywanie Żydów ukrywa-

jących się po tzw. stronie aryjskiej. Wyłapywano ich i osadzano na Pawiaku. Nie byli ewidencjonowani. Umieszczano ich w oddzielnych celach piwnicznych, służących wcześniej do przechowywania ziemniaków, z nieotynkowanymi ścianami, bez żadnych sprzętów. Tam oczekiwali na śmierć przez kilka godzin lub najwyżej kilka dni. Egzekucje odbywały się niemal codziennie w ruinach otaczającego więzienie getta. W jednej z takich egzekucji zginął wraz z rodziną dr Aleksander Jerzy Wertheim, ordynator oddziału chirurgicznego Szpitala Żydowskiego na Czystem. W getcie pracował jako ordynator w oddziale chirurgicznym przy ulicy Leszno. Został aresztowany w związku z działalnością w ZWZ-AK i rozstrzelany w ruinach getta wraz z dwoma synami Bronisławem i Stanisławem. Żona Janina także zginęła rozstrzelana na Pawiaku.

W kwietniu 1943 roku wybuchło w getcie powstanie. W tym okresie nie działały już praktycznie żadne szpitale. Lekarze tzw. szpitala przy ulicy Gęsiej 6/8 ukryli się w przygotowanym zawczasu schronie, który został odkryty przez Niemców 13 maja. Ci, którzy przeżyli, zostali wywiezieni do obozu koncentracyjnego na Majdanku (KL Lublin) i w większości zginęli podczas listopadowej akcji likwidacyjnej „Dożynki” (Aktion Erntefest). Przeżyli nieliczni, którzy w wyniku szczęśliwego trafu zostali przewiezieni do innych obozów przed 3 listopada 1943 roku[20].

1 sierpnia 1944 roku wybuchło zorganizowane przez Armię Krajową powstanie warszawskie. Było ono wymierzone militarnie w Niemców, ale jego polityczny wymiar polegać miał na przejęciu władzy w stolicy przed nadejściem Armii Czerwonej. Dowództwo AK liczyło, że zatrzyma to planowany przez Stalina proces sowietywizacji Polski. Zgodnie bowiem z najnowszymi ustaleniami historyków Armia Czerwona została skutecznie powstrzymana przez wojska niemieckie wzmocnione w rejonie Warszawy doborowymi dywizjami Waffen-SS, takimi jak Herman Goering, Wiking i Totenkopf. W jednej z największych bitew pancernych II wojny światowej, która rozegrała się w dniach 1–3 sierpnia 1944 r. w rejonie Wołomina dwa korpusy 2. Armii sowieckiej zostały okrążone, przy czym jeden z nich został kompletnie zniszczony, a drugi wyrwał się z okrążenia z wielkimi stratami. Klęska wojsk sowieckich uniemożliwiła zdobycie Warszawy z uderzenia w kierunku zachodnim. Przez cały czas trwania powstania warszawskiego Armia Czerwona wykazywała stałą aktywność w rejonie Warszawy, ale bezpośrednie zdobycie miasta prawdopodobnie nigdy nie było celem strategicznym. Aktywność ta miała za cel „wykrwawienie powstania” poprzez stwarzanie pozorów. Faktycznym celem strategicznym było uderzenie na kierunek północny i obejście Warszawy. W re-

zultacie słabo uzbrojone oddziały powstańcze przez 63 dni prowadziły samotną walkę z przeważającymi siłami niemieckimi.

Jedyną w pełni żydowską formacją bojową biorącą udział w powstaniu warszawskim był wchodzący w skład Armii Ludowej samodzielny pluton Żydowskiej Organizacji Bojowej (ŻOB). Wśród powstańców było jednak znacznie więcej Żydów, którzy często wychodząc z dotychczasowego ukrycia, ochotniczo zgłaszali się do udziału w walce. Niektórzy, jak dr Józef Mehrer czy Feliks Rathouser posiadali fałszywe, aryjskie dokumenty. Ukrywali jednak nadal swoje żydowskie pochodzenie obawiając się – niebezpiecznie – że gdyby wyszło ono na jaw, mogliby w najlepszym wypadku zostać wykluczeni z oddziału. Niektórzy żołnierze AK bywali wobec swoich żydowskich współtowarzyszy nieufni i przypisywali im sympatie prokomunistyczne. Były także i takie oddziały, w których panowała pełna akceptacja, umacniana przez fakt walki ze wspólnym wrogiem. Dr Franciszek Mehrer przybył do Warszawy z getta we Lwowie w 1942 roku. Ukrywał się pod nazwiskiem Ignacy Stanisław Cywiński do czasu wybuchu powstania, podczas którego prawdopodobnie zginął[21].

Działania bojowe powstania warszawskiego ustały 2 października 1944 roku. Podobnie jak ludność cywilna także powstańcze szpitale zostały zmuszone do opuszczenia stolicy. Część rannych i chorych ze szpitali cywilnych została ewakuowana przez Polski Czerwony Krzyż do podwarszawskich miejscowości. Ranni przebywający w szpitalach wojskowych trafili do obozów jenieckich. W trakcie dwumiesięcznych walk zginęło ok. 16 tysięcy żołnierzy AK oraz ok. 200 tysięcy cywilnych mieszkańców stolicy, w tym wielu ukrywających się po stronie aryjskiej Żydów. Zaledwie kilkadziesiąt osób pochodzenia żydowskiego zgłosiło się w 1945 roku do izby lekarskiej w Warszawie w celu ponownej rejestracji lub też w latach kolejnych w celu uzyskania odpisu dyplomu lekarskiego. Odtworzenie wojennych losów żydowskich lekarzy na podstawie dokumentacji archiwalnej jest właściwie niemożliwe, ponieważ dla Niemców Żydzi byli jedynie numerami bądź liczbami osób przeznaczonych do zgładzenia, a nawet jeśli dokumentację sporządzono, to w ostatnich dniach wojny była ona zwykle skutecznie niszczone. Archiwa sowieckie, zwłaszcza dokumentacja związana z działaniami NKWD, są na ogół trudno dostępne. Budowanie obrazu przeszłości musi się w większości historii opierać na literaturze wspomnieniowej oraz powojennych relacjach ocalałych. Pozwalają one na odtworzenie historii grupy zawodowej urologów jako uniwersalnego przykładu losu lekarzy żydowskich w Polsce podczas II wojny światowej.

Lista żydowskich lekarzy urologów:

1. Blumenstock Józef z Łodzi
2. Bussel Dawid (1906–?) lekarz urolog, dyplom lekarski uzyskał na Wydziale Lekarskim UW w 1930 roku. W czasie studiów był przewodniczącym sądu koleżeńskiego Żydowskiego Stowarzyszenia medyków UW. Pracował w Szpitalu Żydowskim na Czystem w Warszawie w oddziale dr Kohana[22]. Jego losy nie są znane.
3. Endelman Bogumił (1896–?) lekarz urolog, dyplom lekarski uzyskał na Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie w 1921 roku. W Warszawie był asystentem w II Klinice Chirurgicznej UW oraz pracował w Lecznicy Urologicznej dr Fryszmana. Był wyznania rzymskokatolickiego[23].
4. Fryszman Aleksander (1878–1939) urodził się w Łodzi. W 1899 roku, po ukończeniu studiów na Uniwersytecie Warszawskim, wyjechał do Paryża, a potem Berlina, gdzie szkolił się w urologii. Po powrocie do Warszawy pracował w Szpitalu Starozakonnych na Czystem (w oddziale dr Oderfelda) oraz w pracowni anatomopatologicznej. W 1913 roku otworzył prywatną Klinikę Urologiczną przy ulicy Tłomackie 4. Był autorem wielu prac badawczych z zakresu urologii. Opisał m.in. radiologiczne cechy ropnia przynerkowego, tzw. objaw Fryszmana. W 1923 roku otrzymał tytułu doktora nauk medycznych Uniwersytetu Warszawskiego. Pełnił funkcję biegłego Izby Lekarskiej w dziedzinie urologii oraz był członkiem towarzystw naukowych: Towarzystwa Lekarskiego Warszawskiego, Warszawskiego Towarzystwa Chirurgów, Polskiego Towarzystwa Chirurgów. Był wiceprezesem Zrzeszenia Lekarzy R.P. W 1902 roku został członkiem Towarzystwa Urologów Francuskich, a w 1924 roku członkiem Międzynarodowego Towarzystwa Urologów. Zmarł w 1939 roku i został pochowany na cmentarzu żydowskim w Warszawie[24].
5. Fryszman Jerzy (1904–1976) urodził się w Warszawie, gdzie ukończył Gimnazjum Zgromadzenia Kupców oraz uzyskał w 1928 roku dyplom lekarski Uniwersytetu Warszawskiego. Staż chirurgiczny odbył w Klinice prof. Radlińskiego. Szkolił się także przez rok w Berlinie u profesora Lichtenberga w Berlinie. Pracował jako lekarz w Szpitalu Żydowskim na Czystem oraz w Prywatnej Klinice Urologicznej swojego ojca – dr. Aleksandra Fryszmana, przy ulicy Tłomackie w Warszawie. Okres wojny spędził w miejscowości Równe (dawne tereny polskie wcielone do Ukraińskiej Republiki Radzieckiej), gdzie wyjechał w pierwszych dniach wojny z żoną Ireną, córką i teściami. Pracował tam w szpitalu jako urolog. W 1941 roku został wcielony do Armii Czerwonej, w której do 1944 roku pełnił funkcję lekarza wojskowego. W 1944 wstąpił do I Armii Wojska Polskiego, gdzie nadal pracował jako lekarz urolog. Został zdemobilizowany w stopniu majora w 1947 roku.

Po powrocie do Warszawy rozpoczął pracę w szpitalu mieszczącym się w budynku Instytutu Weterynarii na Grochowie, gdzie prowadził pododdział urologiczny. Od 1949 roku był przez 11 lat ordynatorem oddziału urologicznego Szpitala nr 7 na Żoliborzu. Od 1960 roku pełnił funkcję ordynatora oddziału urologii w nowo powstałym Szpitalu Bielańskim, w którym pracował i kształcił następców do przejścia na emeryturę w 1973 roku. Był członkiem założycielem Polskiego Towarzystwa Urologicznego, w zarządzie którego zasiadał przez wiele lat oraz członkiem Międzynarodowego Towarzystwa Urologicznego. Od 1974 roku był członkiem honorowym Polskiego Towarzystwa Urologicznego. Opublikował 25 prac naukowych a w 1935 roku książkę pt. *Cztery przypadki nerki przemieszczonej*. W 1968 roku wprowadził sposób czasowego szwu hemostatycznego metodą zaproponowaną przez Juvare z Bukaresztu. Zmarł w Warszawie. Pochowany jest na cmentarzu żydowskim[25].

6. Glasman Aron (po wojnie Artur Galewicz) (1892–ok.1960) urodził się w Jadowie koło Radzymina. Ukończył prywatne gimnazjum filologiczne w Warszawie, po którym wstąpił na Wydział Lekarski Uniwersytetu Warszawskiego (1915–1925). W latach 1918–1921 służył w Kompanii Zapasowej Sanitarnej Nr 3, a potem w Szpitalu Załogi we Włocławku. Jako lekarz urolog pracował w oddziale dr Kohana w Szpitalu Starozakonnych na Czystem (1925–1939). We wrześniu 1939 roku mieszkał w Warszawie. Po wojnie pracował w Poradni Urologicznej Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego (MBP) pełniąc w latach 1946–1953 funkcję naczelnika wydziału służby zdrowia w stopniu majora. Do 1954 roku pracował jako starszy asystent w Oddziale Chirurgii szpitala MBP. Był członkiem PPR i PZPR[26][27][28].

7. Hiller Marcin (? –1942) urolog z Łodzi, zginął w Treblince.

8. Kenigsberg Dawid (1895–?) urodził się w Wilnie, studiował na Uniwersytecie Warszawskim. Dyplom lekarski uzyskał w 1915 roku. Służył w wojsku rosyjskim w stopniu kapitana (1915–1918). Specjalizował się w chorobach skórnych i wenerycznych. Początkowo pracował w żydowskim Szpitalu Obuchowskim w Petersburgu. W 1919 roku powrócił do Wilna, gdzie prowadził praktykę prywatną. W 1937 roku przeniósł się do Warszawy i został ordynatorem oddziału chorób skórnych i wenerycznych Szpitala Starozakonnych na Czystem. Początkowo mieszkał na ulicy Śniadeckich, później na Elektoralnej. W getcie dawał wykłady z dermatologii na kursach organizowanych przez Judenrat oraz był ordynatorem oddziału skórny szpitala na Czystem przeniesionego do budynku na Stawkach. Zginął w nieznanych okolicznościach[29][30].

9. Kleszczelski Arno (1899–1970) urodził się w Bielsku Podlaskim, był synem lekarza stomatologa. Szkołę po-

wszechną i gimnazjum ukończył w Łodzi w 1917 roku i w tym samym roku wyjechał na studia uniwersyteckie do Wiednia, tam w 1928 roku otrzymał dyplom doktora wszech nauk lekarskich. Po odbyciu służby wojskowej w 69. Pułku Piechoty (1928–1930), nostryfikował dyplom na Wydziale Lekarskim Uniwersytetu Jagiellońskiego w 1930 roku. Pracę zawodową rozpoczął w Szpitalu Ubezpieczalni Społecznej w Łodzi, początkowo na oddziale ginekologicznym, a później na oddziale chirurgicznym, kierowanym przez prof. dr. Wincentego Tomaszewicza. Specjalizował się w Klinice Urologicznej prof. Bluma w Wiedniu (1933–1934). W 1937 roku powrócił na oddział chirurgiczny prof. Tomaszewicza, opiekując się chorymi urologicznymi. W latach 1937–1938 pracował w Szpitalu Miejskim w Radogoszczy, gdzie prowadził samodzielnie „łóżka urologiczne”. Od 1938 roku do wybuchu wojny pracował w Szpitalu Starozakonnych w Łodzi. W czasie okupacji niemieckiej przebywał początkowo w Łodzi, a od 1940 roku w Warszawie. Otrzymał w grudniu 1940 roku prawo do prowadzenia praktyki lekarskiej w getcie warszawskim. W 1940 roku podał, że jest wyznania rzymskokatolickiego. Był więźniem obozów koncentracyjnych w Oświęcimiu, Stutthofie, Dreźnie, Pilźnie i Teresinie. Do Polski powrócił w 1945 roku. Podjął pracę w Ubezpieczalni Społecznej w Łodzi i jako wolontariusz w tworzącej się Klinice Chirurgicznej prof. Tomaszewicza. W 1947 roku został mianowany adiunktem III Kliniki Chirurgicznej Wydziału Lekarskiego Uniwersytetu Łódzkiego. W latach 1947–1959 roku prowadził pododdział urologiczny Kliniki Chirurgii, liczący 25 łóżek. W 1959 roku objął stanowisko ordynatora na oddziale urologicznym Szpitala im. Mikołaja Piłgowskiego (wcześniej Szpital św. Jana) w Łodzi. Stanowisko to zajmował do przejścia na emeryturę w 1963 roku. Od 1964 roku pełnił funkcję konsultanta na Oddziale Chirurgicznym szpitala w Głownie. Dr Arno Kleszczelski był członkiem Polskiego Towarzystwa Urologicznego, Międzynarodowego Towarzystwa Urologicznego oraz Towarzystwa Chirurgów Polskich[31][32].

10. Kohan Dawid (1888–1943) dyplom lekarski uzyskał w 1917 roku w Rostowie, nostryfikował go w Warszawie 1919 roku, a w 1921 roku uzyskał tytuł doktora wszech nauk lekarskich. Był ordynatorem oddziału chirurgicznego szpitala Starozakonnych na Czystem i asystentem II Kliniki Chirurgii UW. Pracował też w Szpitalu św. Ducha. Po wybuchu wojny wyjechał na wschód, gdzie żył i pracował jako lekarz w miejscowości Równie Wołyńskie. Wraz z żoną Zofią został zabrany w dniu 20 lipca 1943 roku ze szpitala i rozstrzelany koło dworca kolejowego w Równem, w miejscu masowej egzekucji[33][34].

11. Lewinson Szymon (1895–1940) urodził się w Warszawie, gdzie ukończył gimnazjum. Studiował w Pradze oraz w Warszawie. Dyplom lekarski otrzymał w 1922 roku. Specjalizował się w chirurgii urologicznej. Pracował w Szpitalu Starozakonnych na Czystem oraz w Zakładzie Urologicznym Aleksandra Fryszmana na ulicy Tłomackie. Prowadził także prywatną praktykę oraz przyjmował pacjentów w Spółdzielni Lekarskiej „Unitas”. Brał udział w wojnie polsko-bolszewickiej, służąc w pociągu pancernym. Ożenił się i miał z żoną Aliną dwie córki Janinę (1926) i Zofię (1930). W 1936 roku wziął udział w VI Zjeździe Urologów w Wiedniu. Był członkiem Międzynarodowego Towarzystwa Urologów. We wrześniu 1939 roku został zmobilizowany z przydziałem do kadry zapasowej I Szpitala Okręgowego. Opuścił Warszawę 7 września 1939 roku, wraz z bratem znalazł się w niewoli sowieckiej, przebywał w obozie w Kozielsku. Zamordowany w Katyniu. Po ekshumacji pochowany na Polskim Cmentarzu Wojennym w Katyniu. Jego symboliczny grób znajduje się na cmentarzu żydowskim przy ulicy Okopowej w Warszawie[35][36].

12. Litmanowicz Herszlik Henryk (1884–?) urodził się w Piotrkowie Trybunalskim, studiował w Charkowie, gdzie w 1910 roku uzyskał dyplom lekarski. Praktykował w Berlinie, Lipsku, Wrocławiu i Łodzi (Szpital Żydowski tzw. szpital Poznańskich). Specjalizację w urologii uzyskał w 1911 roku. Od 1940 roku mieszkał w Warszawie początkowo na ulicy Złotej, a gdy utworzono getto na ulicy Siennej. Przyjmował chorych w lecznicy na ulicy Leszno 48. Zaginął w trakcie wojny[37][38].

13. Markusfeld Stanisław (1864–1942) urodził się i mieszkał w Warszawie, gdzie ukończył Wydział Lekarski Uniwersytetu Warszawskiego. Dyplom lekarski otrzymał w 1887 roku z wyróżnieniem *cum exima laude*. Specjalizował się w dermatologii i wenerologii. Był przez 37 lat ordynatorem oddziału u chorób skórnych i wenerycznych Szpitala Starozakonnych na Czystem, od 1934 roku honorowym konsultantem tego oddziału, prowadził także prywatną praktykę lekarską. Według relacji Adolfa Polisiuka, naocznego świadka, zginął podczas wrześniowej akcji likwidacyjnej tzw. „kotła na Miłej” skacząc z żoną Felicją z IV piętra[39][40].

14. Mazurek Ludwik Jerzy (1916–2005) urodził się 24 maja 1916 roku w Wolsku (obecnie Rosja) jako syn dr. Tadeusza Szenkiera. W roku 1934 ukończył gimnazjum im. Mikołaja Reja w Warszawie i rozpoczął studia na Wydziale Lekarskim UW (1934–1939). We wrześniu 1939 roku zgłosił się jako ochotnik do wojska i został skierowany do Szpitala Polowego nr 505. Studia ukończył w 1940 roku we Lwowie, uzyskując dyplom lekarza. Początkowo pracował jako lekarz Politechniki Lwowskiej oraz asystent w Kli-

nice Chirurgicznej. Po zajęciu Lwowa przez Niemców w roku 1941 przeniósł się do Warszawy, gdzie pracował jako ślusarz-tokarz, ukrywając się prawdopodobnie pod nazwiskiem Mazurek. W 1945 roku wstąpił jako ochotnik do II Armii WP, gdzie pełnił obowiązki chirurga w szpitalu wojskowym. Od 1946 roku był asystentem Oddziału Urologicznego w Centralnym Szpitalu Wojska Polskiego w Łodzi i starszym asystentem w Katedrze Radiologii Wydziału Lekarskiego Uniwersytetu Łódzkiego. W 1948 roku uzyskał stopień doktora nauk medycznych oraz został na własną prośbę zdemobilizowany w stopniu podpułkownika. Pełnił funkcję starszego asystenta w I Klinice Chirurgii AM w Łodzi, gdzie prowadził tzw. „łóżka urologiczne”, przekształcone później w Kliniczny Oddział Urologiczny. W 1955 roku uzyskał habilitację. Od 1959 roku kierował równocześnie Oddziałem Urologicznym w Szpitalu Przeciugruźliczym w Tuszynie koło Łodzi, gdzie utworzył pierwszym w Polsce ośrodek szpitalny zajmujący się leczeniem gruźlicy urogenitalnej. Otrzymał stopień doktora medycyny (1948), doktora habilitowanego (1955), profesora nadzwyczajnego (1967) i tytuł profesora zwyczajnego (1984). Od roku 1968 do 1986 roku kierował grupą Badawczą do Spraw Gruźlicy Urogenitalnej Instytutu Gruźlicy. Współpracował m.in. z Europejską Organizacją ds. Wykrywania i Leczenia Raka (EORTC). Był autorem prac naukowych, podręczników z zakresu urologii oraz promotorem prac doktorskich i habilitacji. Profesor Mazurek był jednym z założycieli Polskiego Towarzystwa Urologicznego (PTU). W latach 1966–1968 był Prezesem Zarządu Głównego Towarzystwa oraz Prezesem Oddziału Łódzkiego PTU. Został mianowany członkiem honorowym Polskiego Towarzystwa Urologicznego w 1979 roku. Był także członkiem wielu Towarzystw Naukowych, m.in. Europejskiego Towarzystwa Urologicznego i jego Komisji Historycznej. W jednym z tomów „De Historia Urologiae Europeae” ukazał się jego artykuł o historii urologii polskiej. Należał też m.in. do Łódzkiego Towarzystwa Naukowego, Międzynarodowego Towarzystwa Urologicznego (SIU) i wielu innych. Został Odznaczony Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski, Honorową Odznaką Miasta Łodzi oraz odznaczeniami za udział w II wojnie światowej. Zmarł w 2005 roku[41][42].

15. Mehrer Józef Franciszek (1888–1944) studiował w Niemczech, dyplom uzyskał w 1912 roku. Specjalizował się w urologii. Przed wojną praktykował we Lwowie, gdzie był ordynatorem oddziału urologii w Szpitalu Ubezpieczalni Społecznej. Do wybuchu wojny prowadził największą prywatną lecznicę urologiczną we Lwowie oraz wykonywał wiele operacji prywatnie w Szpitalu Czerwonego Krzyża i w sanatoriach Salus i Vita. Po zajęciu Lwowa przez Związek Radziecki we wrześniu 1939 roku, dr Mehrer został mianowany

przez władze okupacyjne ordynatorem oddziału urologicznego w Państwowym Szpitalu Powszechnym. Po wkroczeniu Niemców do Lwowa w 1941 roku, dr Mehler ukrywał się pod fałszywym nazwiskiem Ignacy Stanisław Cywiński. W 1942 roku przeprowadził się wraz z żoną do Warszawy. Zginął przypuszczalnie w powstaniu warszawskim[43][44].

16. Oberländer Samuel – urolog, pracował w Szpitalu Żydowskim przy ul. Jakuba Rappaporta 8 we Lwowie, gdzie prowadził pododdział urologii.

17. Rybak Szolom (1909–?) urodził się w Białymstoku, studiował w Pradze oraz Wilnie, gdzie ukończył w 1935 roku Wydział Lekarski Uniwersytetu im. Stefana Batorego. Przeprowadził się do Warszawy, pracował początkowo w Szpitalu Żydowskim na Czystem (1935–1936), a potem w oddziale urologicznym profesora Lilpopa w Szpitalu św. Łazarza (1937–1939). W 1938 roku podjął dodatkowo pracę jako przedstawiciel naukowy w dziale propagandy w Mokotowskiej Fabryce Chemiczno-Farmaceutycznej oraz w ambulatoriach Stowarzyszenia Pomocy Ubogim Chorym. Był także lekarzem w Ambulatorium Gminy Wyznaniowej Żydowskiej. Jego dalsze losy nie są znane[44].

18. Sołowieczyk Orko Aron (1865–1942) urodził się w Mariampolu, dyplom lekarski uzyskał w 1893 roku na Uniwersytecie Warszawskim z wyróżnieniem *cum exima laude*. Odbił dwuletni staż u prof. Siemionowicza-Taubera. W 1893 został ordynatorem oddziału chirurgicznego Szpitala Starozakonnych na Czystem (1893–1934). Brał udział w wojnie rosyjsko-japońskiej w 1905 roku oraz w I wojnie światowej. Był zaangażowany w tworzenie instytucji naukowych m.in. Zakładu Patologii Szpitala Żydowskiego oraz Szkoły Pielęgniarskiej. Prowadził prywatną lecznicę chirurgiczną przy ulicy Chmielnej 34 w Warszawie. Był członkiem Biura Dyrektorów TOZ i przewodniczącym oddziału warszawskiego TOZ, jednym z założycieli Żydowskiego Towarzystwa Lekarskiego i gorącym syjonistą. 15 kwietnia 1942 roku zwrócił się z prośbą do Izby Lekarskiej o wydanie prawa praktyki na terenie getta. Zmarł 31 października 1942 w getcie warszawskim. Został pochowany na cmentarzu żydowskim[45][46].

19. Szenkier Dawid (po wojnie Tadeusz Szenkier-Mazurek) (1886–1963) urodził się w Moskwie, gdzie czasowo przebywali jego rodzice. Po powrocie rodziny do Warszawy uczęszczał do gimnazjum Pankiewicza. Maturę uzyskał w 1904 roku. Studia medyczne rozpoczął w Monachium i kontynuował w Szwajcarii, uzyskując w 1909 roku dyplom lekarza i stopień naukowy doktora medycyny uniwersytetu w Bazylei. Od 1910 roku pełnił obowiązki asystenta w klinice profesora Jamesa Izraela w Berlinie, który szczególnie interesował się chirurgią

urologiczną. W latach 1912–1914 pracował w Moskwie w klinice profesora Hercena. W 1916 roku w Wolsku (Rosja) urodził się jego syn Ludwik Jerzy Mazurek. Po wybuchu I wojny światowej został powołany do armii rosyjskiej. W trakcie służby uczęszczał do kliniki chirurgicznej profesora Mirotworcewa w Saratowie, gdzie w tym czasie wykonywano już skomplikowane operacje urologiczne. W 1918 roku powrócił do Warszawy. W stopniu kapitana WP brał udział w wojnie bolszewickiej (1920–1921). Od 1921 roku pracował w Szpitalu Starozakonnych na Czystem w Warszawie, prowadząc „łóżka urologiczne” na oddziale chirurgicznym, kierowanym przez dr Orko Solowieczyka, a także otworzył prywatną klinikę urologiczną w Warszawie przy ul. Zgoda, liczącą 20 łóżek i wyposażoną w salę operacyjną, gabinet rentgenowski i pracownię analityczną. Uczestniczył czynnie w pracach Towarzystwa Chirurgów Polskich, brał udział w kongresach Niemieckiego i Francuskiego Towarzystwa Urologicznego oraz Międzynarodowego Towarzystwa Urologicznego, którego był członkiem. Był korespondentem czasopisma „Zeitschrift für Urologische Chirurgie”, publikując sprawozdania z posiedzeń polskich towarzystw naukowych i recenzując ukazujące się w Polsce prace z zakresu urologii, a także własne prace badawcze. W październiku 1939 roku w znalazł się we Lwowie, obejmując stanowisko ordynatora oddziału urologicznego Wojskowego Szpitala Armii Czerwonej. W grudniu 1941 roku wypełnił kartę uzupełniającą izby lekarskiej w Warszawie, deklarując w niej, że jest osobą bezwyznaniową oraz uzyskał prawo do praktyki na terenie getta. Mieszkał na ulicy Leszno 54. W latach 1942–1945 ukrywał się po stronie aryjskiej. Zgodnie z dostarczonymi mu przez polską organizację podziemną dokumentami przybrał nazwisko i imię Tadeusz Mazurek, które zachował również po wojnie. W lutym 1945 roku podjął pracę w poradni urologicznej ambulatorium PCK w Łodzi. W kolejnych latach prowadził chorych urologicznie przebywających na Oddziale Chirurgicznym Szpitala św. Jana kierowanym przez dr. Julisza Ajznera (1946–1947). Od 1947 roku był ordynatorem oddziału urologicznego Centralnego Szpitala Klinicznego Wojska Polskiego w Łodzi (1947–1953). Dr Tadeusz Szenkier-Mazurek był członkiem Komitetu Redakcyjnego „Urologii Polskiej”. Publikował m.in. w „Polskim Przeglądzie Chirurgicznym”, „Urologii Polskiej” i w „Zeitschrift für Urologie”. Był członkiem Polskiego Towarzystwa Urologicznego (jego prezesem w latach 1952–1954), członkiem Towarzystwa Chirurgów Polskich, Łódzkiego Towarzystwa Naukowego i Międzynarodowego Towarzystwa Urologicznego. Zmarł w Łodzi 22 maja 1963 roku[47][48].

20. Szper Józef Stefan (1883–1942), urodził się 1 lutego w Woli Wydrzynej. Od 1885 roku mieszkał w Warszawie,

gdzie uczęszczał do szkoły Pankiewicza. Od 1903 uczył się w College de Genève. Studiował medycynę w Paryżu w latach 1911–1912, dyplom nostryfikował w 1914 na Uniwersytecie św. Włodzimierza w Kijowie. Przez dwa lata pracował na Oddziale Chirurgii prof. Bernarda Cunéo w Paryżu, potem na Oddziale Wewnętrznym prof. Fedinanda Widala, od 1914 do 1915 w lazarecie im. Sobańskich u dr. Lewensterna, potem szpitalu dla rannych w Hotelu Rzymskim u Wertheima. Specjalizował się w chirurgii i urologii. Służył w Wojsku Polskim jako kapitan-lekarz (1919–1922). Powrócił do Warszawy prawdopodobnie w 1927 roku i podjął pracę w Szpitalu Dzieciątka Jezus. Od września 1934 był ordynatorem oddziału chirurgicznego Szpitala Żydowskiego na Czystem. Pełnił też funkcję rzecznika dyscyplinarnego Izby Lekarskiej Warszawsko-Białostockiej. Brał udział w kampanii wrześniowej jako kapitan-lekarz. Przedostał się do Rumunii, przez Jugosławię i Włochy dotarł do Francji. Uczestniczył w kampanii francuskiej w 1940 roku jako lekarz komendant pociągu lazaretowego. Razem z rannymi trafił do Wielkiej Brytanii, do obozu szkoleniowego w Crawford Castle, który 12 października 1940 roku otrzymał nazwę Centralnego Ośrodka Wyszkożenia. Zmarł 30 stycznia 1942 roku w Perth, pochowany jest na tamtejszym cmentarzu[49][50].

21. Wertheim Aleksander Jerzy (1872–1942) urodził się w Warszawie, gdzie ukończył gimnazjum. Dyplom lekarski uzyskał w 1896 roku na Uniwersytecie w Wiedniu. Początkowo był asystentem w Klinice Chorób Wewnętrznych prof. Nothnagla w Wiedniu (1896–1897), następnie studiował w Dorpacie, gdzie uzyskał dyplom lekarski na Uniwersytecie Juriewskim (1897). Po powrocie do Warszawy pracował na oddziale chirurgii Szpitala Dzieciątka Jezus (1897–1904), a następnie na oddziale chirurgii dzieci Szpitala Bersohnów i Baumanów (1904–1905). Służył w wojsku rosyjskim podczas wojny rosyjsko-japońskiej. Po powrocie do kraju był asystentem I Oddziału Chirurgicznego Szpitala Dzieciątka Jezus (1907–1912) i I Oddziału Chirurgii Szpitala św. Ducha (1912–1918). W latach 1918–1921 był lekarzem w Wojsku Polskim. W randze podpułkownika został odkomenderowany do Szpitala Ujazdowskiego na stanowisko kierownika II Oddziału Chirurgicznego. Od 1923 był ordynatorem oddziału chirurgicznego Szpitala na Czystem (Oddział IIC), który prowadził do 1940 roku, a także współwłaścicielem Zakładu Chirurgiczno-Ginekologicznego „Omega” w Al. Jerozolimskich 51. Opublikował przeszło 50 prac z zakresu chirurgii (w tym chirurgii gruczołu krokowego) oraz był redaktorem naczelnym „Polskiego Przeglądu Chirurgicznego” (1931–1939), przewodniczącym Towarzystwa Chirurgicznego Warszawskiego (1932–1934).

Przebywał w getcie, gdzie mieszkał na ulicy Chłodnej 26/1 i pracował jako ordynator w oddziale chirurgicznym na ulicy Leszno 1. Został uwięziony na Pawiaku za działalność w ZWZ-AK i rozstrzelany wraz z dwoma synami Bronisławem i Stanisławem w ruinach getta. Żona Janina także została rozstrzelana na Pawiaku. Grób symboliczny znajduje się na cmentarzu ewangelicko-reformowanym w Warszawie[51].

22. Rathouser Feliks Emil (po wojnie Jerzy Zieliński) (1914–2000) urodził się w Rudzie (Rumunia). Szkołę średnią ukończył we Lwowie w 1931 roku. W latach 1931–1937 studiował na Wydziale Lekarskim Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie, gdzie uzyskał dyplom lekarza. Pracował w szpitalach lwowskich, odbywając staż podyplomowy i rozpoczynając w drugim półroczu 1938 roku specjalizację urologiczną jako asystent-wolontariusz Pododdziału Urologicznego, prowadzonego przez dr. Franciszka Mehrera na Oddziale Chirurgicznym profesora Adama Grucy w Szpitalu Ubezpieczalni Społecznej we Lwowie przy ul. Kurkowej 31. W grudniu 1938 roku powrócił do Warszawy i pod kierunkiem profesora Adolfa Wojciechowskiego, ordynatora Oddziału Chirurgicznego Szpitala św. Ducha przy ul. Elektoralnej 12, rozpoczął pisanie rozprawy doktorskiej pt. *Późne wyniki wyluszczenia gruczolaka stercza*. Po wkroczeniu Niemców Polski powrócił do Lwowa. W czerwcu 1941 roku utracił możliwość pracy jako lekarz na skutek prześladowań rasowych. Z tego powodu został zmuszony w lipcu 1942 roku do zmiany imienia i nazwiska Feliks Emil Rathouser na Jerzy Zieliński. Nie mogąc się już posługiwać dyplomem lekarskim, przeniósł się ze Lwowa do Warszawy, gdzie pracował jako sprzedawca sklepowy, księgowy i robotnik. Brał udział w powstaniu warszawskim. W 1945 roku podjął pracę na Oddziale Urologicznym pod kierunkiem prof. Emila Michałowskiego. W tym samym roku przeniósł się z Krakowa do Bytomia, gdzie pracował w Oddziale Chirurgicznym Szpitala Miejskiego. W 1949 roku został przydzielony w randze porucznika na Oddział Chirurgiczny Szpitala Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego w Katowicach. 31 grudnia 1949 roku uzyskał tytuł doktora nauk medycznych Uniwersytetu Wrocławskiego. W lutym 1952 roku (inne źródła podają rok 1955) podjął pracę na stanowisku adiunkta w II Klinice Chirurgicznej Śląskiej Akademii Medycznej w Zabrze, a po przeniesieniu kliniki z Zabrze do Katowic (1959) został ordynatorem Oddziału Urologicznego przy ul. Warszawskiej. W 1963 roku uzyskał habilitację. Od 1967 roku dr Jerzy Zieliński kierował Kliniką Urologiczną Śląskiej Akademii Medycznej. W 1972 roku otrzymał tytuł i nominację na stanowisko profesora nadzwyczajnego, zaś w 1985 roku profesora zwy-

czajnego. Pełnił obowiązki rektora do spraw rozwoju ŚAM (1981–1982) i został usunięty z tego stanowiska w ramach represji stosowanych wobec działaczy Solidarności po wybuchu stanu wojennego. Jego dorobek naukowy liczy 215 publikacji. Był promotorem 9 przewodów doktorskich i opiekunem 2 habilitacji, recenzentem kilkunastu prac doktorskich, 8 habilitacyjnych i czterokrotnym superrecenzentem dla CKK. Był prezesem oddziału katowickiego Polskiego Towarzystwa Lekarskiego (1974–1978), prezesem Zarządu Głównego Polskiego Towarzystwa Urologicznego (1978–1982), członkiem zarządu Europejskiego Towarzystwa Urologicznego (1980–1984), wiceprzewodniczącym zarządu Obywatelskiego Komitetu Walki z Rakiem i prezesem Górnośląskiego Międzyuczelnianego Towarzystwa Akademickiego „Universitas”, członkiem honorowym Polskiego Towarzystwa Urologicznego od 1978 roku. Otrzymał tytuł doktora *honoris causa* Śląskiej Akademii Medycznej w 1991 roku. Zmarł 11 grudnia 2000 roku w Katowicach[52][53].

Piśmiennictwo:

- [1] Zawilski A., *Polskie fronty 1918–1945*, t. 1, Oficyna Wydawnicza Volumen, Warszawa (Polska) 1996, 120–125.
- [2] Krupa A. (red.), *Encyklopedia wojskowa: dowódcy i ich armie, historia wojen i bitew, technika wojskowa*, Wydawnictwo Naukowe PWN i Dom Wydawniczy Bellona, Warszawa (Polska) 2007, 405–406.
- [3] Lista Żydów – oficerów polskich, jeńców wojennych z obozu w Kozielsku zamordowanych w lesie katyńskim (3 kwietnia–12 maja 1940 r.) na podstawie: Meirtchak (Majerczak) B., *Żydzi – żołnierze wojsk polskich polegli na frontach II wojny światowej*: [online] <http://poznan.jewish.org.pl/index.php/katyn-lista/>, dostęp 07.01.2016.
- [4] Zgórnjak M., „Lebensraum” w doktrynie politycznej i wojskowej III Rzeszy, [w:] *Stud. Hist.* 1980, 23, 621–632.
- [5] Paulsson G. S., *Utajone miasto. Żydzi po aryjskiej stronie Warszawy (1940–1945)*, tłum. Olender-Dmowska E., Wydawnictwo Znak, Kraków (Polska) 2009, 8.
- [6] Gilbert M., *Atlas historii Holocaustu*, Wydawnictwo Platan, Kryspin (Polska) 2000, 53–56.
- [7] Zieliński J., *Wspomnienie o urologii lwowskiej w r. 1938*: [online], <http://www.urologiapolska.pl/arttykul.php?2739/>, dostęp 08.01.2016.
- [8] Maranda R., Salska Z., Wędkowski Z., *Profesor Ludwik Jerzy Mazurek*, [w:] *Sylwetki łódzkich uczonych*, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź (Polska) 2005, 62.
- [9] Musiał B., *Przypadek modelowy dotyczący eksterminacji Żydów. Początki „akcji Reinhardt” – planowanie masowego mordu Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*, [w:] *Akcja Reinhardt. Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*, red. Libionka D., Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa (Polska) 2004, 15–38.
- [10] Budzyński W., *Miasto Lwów. Wszyscy jesteśmy lwowianami*, Wydawnictwo Świat Książki, Warszawa (Polska) 2012, 131.
- [11] Engelking B., Leociak J., *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa (Polska) 2001, 234.
- [12] *Dzieje medycyny w Polsce. Opracowania i szkice*, t. 2., red. Noszczyk W, Supady J., Warszawa (Polska) 2015, 160.
- [13] *Dzieje medycyny w Polsce. Opracowania i szkice*, t. 2., red. Noszczyk W, Supady J., Warszawa (Polska) 2015, 587.
- [14] Engelking B., Leociak J., *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*. Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa (Polska) 2001, 237.
- [15] Gilbert M., *Atlas historii Holocaustu*, Wydawnictwo Platan, Kryspin (Polska) 2000, 113.
- [16] Balin M., *Selekcja w szpitalu*. Oryginał tekstu z archiwum rodzinnego siostry dr. Marka Balina – Haliny Birenbaum.
- [17] Młynarczyk J. A., *Treblinka – obóz śmierci „akcji Reinhardt”*, [w:] *Akcja Reinhardt. Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*, red. Dariusz Libionka, Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa (Polska) 2004, 217–232.
- [18] Paulsson G. S., *Utajone miasto. Żydzi po aryjskiej stronie Warszawy (1940–1945)*, tłum. Olender-Dmowska E., Wydawnictwo Znak, Kraków (Polska) 2009, 95.
- [19] Hasselbusch R., Ciesielska M., *Taniec wśród mieczów. Polski personel medyczny na Pawiaku w okresie okupacji niemieckiej 1939–1944*, Muzeum Niepodległości w Warszawie, Warszawa (Polska) 2015, 92.
- [20] Kranz T., *Obóz koncentracyjny na Majdanku a „akcja Reinhardt”*, [w:] *Akcja Reinhardt. Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*, red. Libionka D., Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa (Polska) 2004, 233–247.
- [21] Paulsson G. S., *Utajone miasto. Żydzi po aryjskiej stronie Warszawy (1940–1945)*, tłum. Olender-Dmowska E., Wydawnictwo Znak, Kraków (Polska) 2009, 247–285.
- [22] Teczka osobowa lekarza z akt Izby Lekarskiej Warszawsko-Białostockiej. Karta rejestracyjna z dn. 5.02.1931. Zbiory Działu Starej Książki Medycznej Głównej Biblioteki Lekarskiej w Warszawie.
- [23] Teczka osobowa lekarza z akt Izby Lekarskiej Warszawsko-Białostockiej. Karta rejestracyjna z dn. 12.09.1940. Zbiory Działu Starej Książki Medycznej Głównej Biblioteki Lekarskiej w Warszawie.
- [24] Kuzaka B., Kuzaka P., *Jerzy Fryszman. Członek założyciel Polskiego Towarzystwa Urologicznego. Nota biograficzna*, [w:] „Przegląd Lekarski” 2013, 70, 411–412.

- [25] Teczka osobowa studenta Wydziału Lekarskiego UW sygn. WL/RP 12801. Zbiory Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego.
- [26] Biuletyn Informacji Publicznej. Katalog funkcjonariuszy. IPN BU 0194/377 (stara sygn.10214/V).
- [27] Teczka osobowa studenta Wydziału Lekarskiego UW sygn. WL/RP 247. Zbiory Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego.
- [28] Rejestr Ocalałych Żydów Centralnej Komisji Żydów w Polsce, Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego, sygn. 514.
- [29] Gliński J.B., *Słownik biograficzny lekarzy i farmaceutów ofiar drugiej wojny światowej*, t. 4, Naczelna Izba Lekarska, Warszawa (Polska) 2011, 219–220.
- [30] Teczka osobowa lekarza z akt Izby Lekarskiej Warszawsko-Białostockiej. Karta rejestracyjna z 1935 r. z uzupełnieniem z 9.08.1938 r. Zbiory Działu Starej Książki Medycznej Głównej Biblioteki Lekarskiej w Warszawie.
- [31] Teczka osobowa lekarza z akt Izby Lekarskiej Warszawsko-Białostockiej. Karta rejestracyjna z dn. 24.05.1940 r. Zbiory Działu Starej Książki Medycznej Głównej Biblioteki Lekarskiej w Warszawie.
- [32] Pietraszun R., *Dr wszech nauk lekarskich Arno Kleszczelski (1899–1970)*: [online] <http://www.urologiapolska.pl/artukul.php?2716/> dostęp 08.01.2016.
- [33] Gliński J.B., *Słownik biograficzny lekarzy i farmaceutów ofiar drugiej wojny światowej*, t. 2, Naczelna Izba Lekarska, Warszawa (Polska) 1999, 227.
- [34] Teczka osobowa lekarza z akt Izby Lekarskiej Warszawsko-Białostockiej. Karta rejestracyjna z dn. 23.06.1923 r. Zbiory Działu Starej Książki Medycznej Głównej Biblioteki Lekarskiej w Warszawie.
- [35] Gliński J.B., *Słownik biograficzny lekarzy i farmaceutów ofiar drugiej wojny światowej*, t. 1, Urban & Partner, Wrocław (Polska) 1997, 228.
- [36] Teczka osobowa studenta Wydziału Lekarskiego UW sygn. WL/RP 612. Zbiory Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego.
- [37] Gliński J.B., *Słownik biograficzny lekarzy i farmaceutów ofiar drugiej wojny światowej*, t. 1, Urban & Partner, Wrocław (Polska) 1997, 231.
- [38] Teczka osobowa lekarza z akt Izby Lekarskiej Warszawsko-Białostockiej. Karta rejestracyjna z dn. 09.04.1940 r. Zbiory Działu Starej Książki Medycznej Głównej Biblioteki Lekarskiej w Warszawie.
- [39] Gliński J.B., *Słownik biograficzny lekarzy i farmaceutów ofiar drugiej wojny światowej*, t. 2, Naczelna Izba Lekarska, Warszawa (Polska) 1999, 290.
- [40] Teczka osobowa lekarza z akt Izby Lekarskiej Warszawsko-Białostockiej. Karta rejestracyjna z dn. 02.02.1924 r. z uzupełnieniem z dn. 15.11.1938 r. Zbiory Działu Starej Książki Medycznej Głównej Biblioteki Lekarskiej w Warszawie.
- [41] Teczka osobowa studenta Wydziału Lekarskiego UW sygn. RP 44889. Zbiory Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego.
- [42] Maranda R., Salska Z., Wędzikowski Z., *Profesor Ludwik Jerzy Mazurek*, [w:] *Sylwetki łódzkich uczonych*, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź (Polska) 2005, 62.
- [43] Gliński J.B., *Słownik biograficzny lekarzy i farmaceutów ofiar drugiej wojny światowej*, t. 1, Urban & Partner, Wrocław (Polska) 1997, 261.
- [44] Teczka osobowa lekarza z akt Izby Lekarskiej Warszawsko-Białostockiej. Karta dla pierwszej rejestracji zawodów leczniczych 1940 r. Zbiory Działu Starej Książki Medycznej Głównej Biblioteki Lekarskiej w Warszawie.
- [45] Gliński J.B., *Słownik biograficzny lekarzy i farmaceutów ofiar drugiej wojny światowej*, t. 1, Urban & Partner, Wrocław (Polska) 1997, 383.
- [46] Teczka osobowa lekarza z akt Izby Lekarskiej Warszawsko-Białostockiej. Karta rejestracyjna z 15.04.1942 r. Zbiory Działu Starej Książki Medycznej Głównej Biblioteki Lekarskiej w Warszawie.
- [47] Teczka osobowa lekarza z akt Izby Lekarskiej Warszawsko-Białostockiej. Karta rejestracyjna z grudnia 1941 r. Zbiory Działu Starej Książki Medycznej Głównej Biblioteki Lekarskiej w Warszawie.
- [48] Kuzaka B., Kuzaka P., *Szenkier Mazurek Tadeusz. Członek Założyciel Polskiego Towarzystwa Urologicznego. Nota biograficzna*, [w:] „Przegląd Lekarski” 2014, 71, 365–366.
- [49] Teczka osobowa lekarza z akt Izby Lekarskiej Warszawsko-Białostockiej. Karta rejestracyjna z dn. 25.02.1927 uzupełniona 08.08.1938. Zbiory Działu Starej Książki Medycznej Głównej Biblioteki Lekarskiej w Warszawie.
- [50] Gliński J.B., *Słownik biograficzny lekarzy i farmaceutów ofiar drugiej wojny światowej*, t. 3, Urban & Partner, Wrocław (Polska) 2003, 357.
- [51] Gliński J.B., *Słownik biograficzny lekarzy i farmaceutów ofiar drugiej wojny światowej*, t. 2, Naczelna Izba Lekarska, Warszawa (Polska) 1999, 473–474.
- [52] Brożek B., *Polscy lekarze na Górnym Śląsku i Śląsku Cieszyńskim od końca XIX do połowy XX w.*, Wydawnictwo Naukowe „Śląsk”, Katowice (Polska), 2009, 326.
- [53] Zieliński J., *Wspomnienie o urologii warszawskiej z 1939 r.*: [online] <http://www.urologiapolska.pl/artukul.php?2738/>, dostęp 08.01.2016.